

Mulder laat in zijn proefschrift soms een origineel geluid horen. Zo waarschuwt hij tegen het Europees Monetair Stelsel door te wijzen op de gevaren van speculatie bij een systeem van vaste wisselkoersen. Ook wijst hij op het parallellisme dat er bestaat tussen de morele verplichting die de overheid vóór de oorlog voelde om een evenwichtige begroting op te stellen en de verplichting die in het verdrag van Maastricht vastligt om overheidstekorten terug te dringen. Het is juist de originaliteit van sommige ideeën die het zo teleurstellend maken dat er op dit werk zoveel is aan te merken. In de eerste plaats kent Mulder de literatuur niet. Een boek schrijven over de Nederlandse economie in het interbellum zonder het werk van Blaisse of Van Schaik over de handelspolitiek, van Hirschfeld over de periode dat Verschuur minister van economische zaken was, van De Hen over industrialisatie of van Heerma van Voss over de arbeidsvoorwaarden ook maar in te zien, is onmogelijk. Waarom gebruikt de auteur in tabellen cijfers van het CPB uit 1974, terwijl het CBS in 1987 de cijfers betreffende deze periode heeft herzien? Over het economisch leven van Nederland in het interbellum is de laatste jaren veel geschreven, maar ook weer niet zoveel dat het onmogelijk is dit allemaal te lezen. Waarom heet een boek te gaan over de Nederlandse economische politiek in het interbellum als handelspolitiek of landbouwpolitiek niet ter sprake komen? Daar komt bij dat wil men werkelijk doordringen in het denken van politici en ambtsdragers over de problemen waar zij voor staan en de door hen gekozen oplossingen — en kennelijk wil Mulder dat want hij vergelijkt de ideeën van economisch theoretici met de ideeën die de handelende personen tot hun activiteit inspireerden — dat dan uitgebreid archiefonderzoek de enige oplossing is. Denkt Mulder werkelijk dat Vissering of Trip in de jaarverslagen van de Nederlandsche Bank het achterste van hun tong lieten zien? Zijn de economische opvattingen van ministers werkelijk terug te vinden in de miljoenennota's? Alleen archieven, waarvan de meeste toegankelijk zijn, kunnen hier helderheid verschaffen. Voor dit werk is slechts gekeken naar gepubliceerd materiaal en daarin is de auteur nog onvolledig. Het meest vervelende is echter dat de opzet van het werk niet steeds even logisch is. De hoofdstukken over monetaire politiek en 'fiscale' politiek bevatten steeds eerst een paragraaf over de ideeën onder economen aangaande dit onderwerp, om daarna op de gevoerde politiek en opvattingen onder de handelende personen in te gaan. In het hoofdstuk over de loonpolitiek ontbreekt zo'n paragraaf over de destijds gangbare theorieën. Als de vraagstelling luidde, wat in het interbellum de gedachtenvorming was over de meest wenselijke economische orde, hoe past dan dit hoofdstuk in die opzet? Natuurlijk is de vraag naar de loonpolitiek en de daarmee samenhangende sociale wetgeving van belang voor de economische orde, maar de theoretische ideeën die er in deze jaren over werden gevormd, ontbreken geheel in het werk van Mulder.

Mulder heeft een boek geschreven waarin een aantal aardige ideeën naar voren worden gebracht, maar er valt zoveel op het werk aan te merken dat dit uit het oog dreigt te worden verloren.

Hein A. M. Klemann

K. E. Sluyterman, *Driekwart eeuw CSM. Cashflow, strategie en mensen* (Diemen: CSM, 1995, 235 blz., ISBN 90 9007903 3).

Deze geschiedschrijving plaatst de ontwikkeling van CSM in het kader van de door de concernleiding gevolgde strategie. Eerder verscheen ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van CSM een boek gewijd aan de mens in het arbeidsproces. Sluyterman onderzocht welke strategische beslissingen werden genomen, de overwegingen die daaraan ten grondslag lagen

en de gevolgen daarvan voor werkgelegenheid, omzet en *cash flow*. De resultaten zijn neergeslagen in zes hoofdstukken, waarbij de tijdslijn wordt aangehouden en de cesuur telkens ligt bij belangrijke koerswijzigingen.

Na een beknopte verantwoording verhaalt het eerste hoofdstuk over het ontstaan van NV Centrale Suiker Maatschappij (CSM). Bij de oprichting in 1919 waren drie partijen betrokken, namelijk de NV Wester Suikerraffinaderij, de NV Hollandia Hollandsche Fabriek van Melkproducten en Voedingsmiddelen en de CV Van Loon en Co. Via samenwerking wilden deze drie partijen de produktie en verkoop van suiker rationaliseren. De veranderende economische omstandigheden rond 1920, leidden tot een duidelijke koerswijziging bij CSM, zo blijkt uit het tweede hoofdstuk 'Buitenlandse avonturen'. In de jaren twintig richtte CSM zich namelijk vooral op de buitenlandse markt en verwierf belangen in Poolse en Engelse suikerfabrieken, die echter in 1934 weer zouden worden afgestoten. Ondertussen was de financiële situatie van CSM in eigen land ernstig verslechterd. Er volgde een drastische reorganisatie, waarna CSM kleiner was dan bij de oprichting. Het volgende hoofdstuk beschrijft de strategie van de CSM-leiding om via diversificatie tot uitbreiding te komen. Dankzij de steunmaatregelen van de overheid was het voortbestaan van de bietfabrieken in de crisisjaren verzekerd. Aangezien expansiemogelijkheden in de suikerbranche ontbraken, oriënteerde CSM zich vervolgens in de levensmiddelen-sector. Met uitzondering van de grote Wester Suikerraffinaderij kwamen de CSM-bedrijven redelijk de oorlogsjaren door. Het einde van de oorlog en een directiewisseling bij CSM vormen de overgang naar het volgende hoofdstuk, waarin de auteur het streven naar verdere diversificatie plaatst tegen de achtergrond van de EG-suikerregelingen en de overheidsmaatregelen op landbouwgebied en de gevolgen daarvan voor de bietfabrieken. Diversificatie werd ditmaal gezocht in de sucrochemie — kunstharsen en farmaceutica. De definitieve sluiting van de Wester Suikerraffinaderij in 1965 vormt de overgang naar het vijfde hoofdstuk, getiteld 'kopen of gekocht worden'. Er volgden turbulente jaren, waarin de bietfabrieken als gevolg van schaalvergroting en sanering weliswaar goed draaiden, maar over onvoldoende uitbreidingsmogelijkheden beschikten. Tweemaal dreigde CSM te worden overgenomen. Met de overname in 1978 van de levensmiddelengroep van het in problemen verkerende Koninklijke Scholten-Honig concern brak een nieuw hoofdstuk aan, waarin CSM zich ontwikkelde tot een multinational met een strategie die kan worden samengevat als 'groot in kleine markten'. De sucrochemie — melkzuur en melkzuurderivaten — ontwikkelde zich mede door enkele belangrijke overnames in Europa en de VS tot de derde divisie binnen CSM. Daaraan werden later nog de bakkerij-ingrediënten toegevoegd. De studie wordt afgerond met een evaluatie van het gevoerde beleid. Daarna volgen een Engelstalige summary, een bibliografie en een index van namen. De noten zijn in dit werk na elk hoofdstuk geplaatst.

Driekwart eeuw CSM is een elegant boek met een bijzonder aangename en ingetogen vormgeving. De fraaie foto's en grafieken ondersteunen op een overzichtelijke wijze de tekst. Zeker wat de inhoud betreft is er weinig reden tot klagen. Hier en daar worden zaken wat oppervlakkig behandeld, zoals de negatieve reactie van de SER op de fusieplannen van Gistbrocades, Meneba en CSM in 1973 of de in 1978 door de minister van landbouw afgedwongen overname van enkele kleinere bedrijven van KSH. Dit is bijna overmijdelijk en in dit geval zeker geen onoverkomelijk bezwaar, aangezien de auteur een zekere spanning in de tekst heeft weten te bewerkstelligen. Ook de overgangen tussen de hoofdstukken getuigen van een vaardige pen. Het werk is, in tegenstelling tot wat de ondertitel doet vermoeden, niet doorspekt met financiële gegevens en cijfermateriaal. Beide zijn beperkt gebleven tot overzichtelijke grafieken. Het is dan ook geen bedrijfsthoretische verhandeling, maar een wel in zijn aanpak originele bedrijfsgeschiedenis. Mijn kritiek geldt hoofdzakelijk het slothoofdstuk,

waarin de evaluatie van de strategie niet uit de verf komt. Dat geldt met name voor haar gevolgen voor de mensen, omdat onduidelijk blijft wat de werkgelegenheidseffecten waren van de diversificatie. Deze kritiek neemt niet weg, dat Sluyterman door haar benadering van de geschiedenis van dit concern, dat gekenmerkt wordt dooreen grote verscheidenheid aan bedrijven met elk hun eigen historie, zichzelf en niet onbelangrijk de lezer behoed heeft voor een zee aan feiten en namen. Haar aanpak resulteerde in een informatief beeld van de ontwikkelingen binnen een groot Nederlands concern.

J. Mooij

J. Schuyf, *Een stilzwijgende samenzwering. Lesbische vrouwen in Nederland, 1920-1970* (Dissertatie Leiden 1994, IISG-studies + essays XX; Amsterdam: Stichting beheer IISG, 1994, 459 blz., f58,-, ISBN 90 6861 087 2).

Judith Schuyf vraagt zich in dit, als dissertatie verdedigde, boek af, hoe zich de leefwereld en het zelfbeeld van de lesbische vrouw in Nederland in de periode 1920-1970 ontwikkelden.

Het beginjaar van het door haar behandelde tijdvak wordt waarschijnlijk bepaald door het opnemen van de strafbaarheid van vrouwelijke homoseksualiteit in het wetboek van strafrecht in 1911 en door het feit dat de drie oudste lesbische vrouwen die zij interviewde tussen 1912 en 1920 zijn geboren. In het afsluitende jaar 1970 kwam, kort na de opheffing van artikel 246bis (uit 1911), het feminisme binnen de gelederen van lesbiennes op, waarmee het verschijnsel van vrouwelijke homoseksualiteit voor het eerst duidelijk naar buiten kwam. Uit de gegevens voor deze periodisering blijkt dat in het boek van Schuyf drie groepen een rol spelen: de overheid, de betrokkenen en de samenleving. Zelf hanteert de schrijfster een, overigens niet altijd consequent doorgevoerde, indeling op drie niveau's: de maatschappelijke orde (overheid en samenleving dus), groepsvorming (de manier en de vormen waarmee lesbiennes contact met soortgenoten zoeken) en het individu. Hieruit blijkt dat Schuyf de indeling van Tielman volgt die hij in zijn dissertatie *Homoseksualiteit in Nederland* uit 1982 onderscheidde. Maar van enig (Utrechts) sectarisme geeft 'een stilzwijgende samenzwering' geen blijk.

Duidelijk werkt Schuyf haar these uit: er werd nauwelijks over het lesbische gesproken, noch door de betrokkenen noch door de overheid. Men wist dat het verschijnsel bestond maar het zichtbaar maken kon vergaande consequenties hebben. Dit stilzwijgen bleek al uit de debatten die werden gewijd aan de behandeling van de 'onzedelijkheidsartikelen' in 1911. De overheid voerde daarna een repressief beleid, waarbij de meeste strafzaken tegen lesbische vrouwen pas in 1960-1961 werden gevoerd. Toch wijdde de wetenschappelijke literatuur wel de nodige aandacht aan het verschijnsel. De ontwikkeling ging hier van 'inversie', homoseksualiteit is aangeboren, naar acceptatie, in ieder geval van lesbiennes die zich netjes, dat wil zeggen 'vrouwelijk' gedroegen. Ook de literatuur speelde een belangrijke rol, zowel met veel gelezen auteurs voor de tweede wereldoorlog (Radclyffe Hall) als na 1945 (Blaman, Bumier). Vaak hadden deze boeken de functie van een bevestiging van iets dat men eigenlijk al wist.

Betrekkelijk weinig aandacht krijgen de organisatievormen van de lesbiennes en de individuen zelf. Toch weet Schuyf wel de gangbare opvattingen binnen het verenigingsleven te confronteren met de mening van lesbische vrouwen zelf. Hoe sommigen worstelden met de politiek van het COC om te 'mannelijke' lesbiennes met kort haar en lange broek te weren, komt aardig naar voren uit de verhalen van de geïnterviewde vrouwen. Heel interessant is Schuyfs indeling in zes verschillende typen, van 'vrouwenvriendschappen' (zoals bij Betje Wolff en Aagje Deken) tot